

Sokağı Anlamak ya da Toplumsal Ben'in Yeniden Keşfi: Kentsel Sokaklar ve Kentsel Ritüeller(*)

Olgu ÇALIŞKAN

Ülkemizde özellikle imarsız konut alanlarında önce islah imar planları, sonrasında kentsel dönüşüm projeleri ile gündeme gelen kentsel yenileme süreci tartışılırken dönüşüm sürecinin kendisi siyaset ve hukuk temelli çözümlere yoğun biçimde konu olurken; ortaya konan sonuç ürün olan kentsel çevrenin fiziksel ve toplumsal niteliği üzerine çok da kafa yormuyoruz. Oysa egemen dönüşüm siyasası, sahip olduğu ideolojik altyapısı gereği –eleştiriz ya da kabul ederiz- belirli bir kolektif birikimin sonucu kullanım değerini oluşturmuş yaşam çevrelerinde öncelikli olarak toplumsal paylaşım mekanlarını ortadan kaldırıyor; 'nötr mekanlar' yaratıyor. Dönüşüm düzeneğinin bu nitelikte dönüştürürken yerine koymadığı kentsel elemanların başında ise 'sokak' geliyor. Kamusal insanın doğduğu ve olgunlaştığı mekan olan sokak...

Bu noktada geçtiğimiz dönemde yayına sunulan bir kitap, konuyu düşünsel ve eylemsel açıdan nasıl ele alabileceğimize yönelik ipuçları sunuyor. Kentsel tasarımı ve onu oluşturan asal unsurları çevresel psikoloji ve sembolizm bağlamında ele almayı tercih eden ve bu çerçevede anlamlandıran Adnan Barlas, Mayıs 2005'te ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları tarafından basılan *Urban Streets and Urban Rituals (Kentsel Sokaklar ve Kentsel Ritüeller)* adlı kitabıyla sözkonusu kuramsal altyapıyı okuyucuya sunmakta.

Anlamlandırma, bu noktada bilinçli olarak kullanılmış bir terim. Nitekim kitabın düşünsel çatkısı yapıyı çevrenin, özellikle sokağın biçimlenişindeki toplumsal anlam ve anlamlandırma süreçlerini açığa çıkarma üzerine kurgulanmış. Biçimin ardındaki anlam, insan doğasının derin psikik strüktürünün güdülediği insan-çevre ilişkisinde aranmakta. Bu arayış, çalışmayı doğrudan kolektif bilinçaltının ürettiği kentsel ritüeller konusuna odaklanmakta. Bu çerçevede sokak, insanın toplumsal varoluş modelinden yola çıkıp yaşama çevresinin fiziksel biçimlenişi ile son bulan bir kavramsal akış şemasını takip etmektedir. Böylelikle yazar, hemen her kentsel tasarım metninin karşı karşıya kaldığı sorunu büyük ölçüde ortadan kaldırmakta. Tümüyle biçimin kendisini esas alan teknisist bir bakış ya da tümüyle süreci ön plana çıkaran soyut bir kavramsallaştırma yerine Barlas, insan psikolojisi gibi geniş kavram setine sahip bir konuyu, sokak gibi somut bir kentsel mekan tipi ile ilişkilendirmekte.

Bu çerçevede kitap, birbirini bütünleyen dört ana başlığa sahip: İnsan davranışı ve çevre psikolojisi modellerini ve kavramlarını açıklayan birinci bölüm; insanın temel gereksinimlerine yanıt veren ve toplumsal anlamın inşa edildiği kent mekanı olarak 'sokak'ın tanımlandığı ikinci bölüm; sahip olduğu anlamı göz ardı ederek sokağı dönüştüren (hatta ortadan kaldıran) modern şehircilik hareke-

Araş. Gör.
ODTÜ,
Şehir ve Bölge
Planlama Bölümü

* Barlas, A., (2005) Urban Streets and Urban Rituals, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara

tine eleştiri getiren üçüncü bölüm; ve insanlığın kolektif birikimine ve onu temsil eden anlama referansla önerilen tasarım ilkelerini içeren sonuç bölümü.

Yazarın özgün olarak nitelendirdiğimiz tasarım yorumunu daha iyi anlayabilmek için söz konusu alt başlıklara sırasıyla değinmekte yarar var. Kitabın giriş bölümü okuyucuyla temel kavramları tanıştırmakta. Bunlardan ilki ve başlıktan da anlaşılacağı üzere en önemlisi olan ritüel, kültürler arasında farklı biçimlerde deneyimlense de özünde aynı temel gereksinime yanıt veren dizemli (*ritmik*), törensel, alışılga gelen (*rutin*) kolektif eylem alanı olarak tanımlanmakta. Birbirini bütünleyen bireyleşme (*individuation*) ve toplumsallaşma (*socialization*) sürecinde ritüel, beni (*self*) ve ötekini (*other*) var eden kritik bir araçsallığa sahip. Yinelenen (*ritüelistik*) sürecin sonunda -ya da süresince- sembol üretimi (*symbol formation*)¹ ise ritüeli mekansal bağlamda kuşaklar arasında sürekli kılan unsurdur. Barlas'a göre, semboller kültürler arasında simgeler özelinde farklılık taşısa da verdikleri ileti ve sahip oldukları kolektif anlam açısından aynıdır. Onu aynılaştıran temel psikik düzlem ise -Carl Gustav Jung²'dan ödünç alınan- 'kolektif bilinçaltı' dır. Bu kuramsal çerçeve, bir ilk örnek (arketip) olarak sokağı farklı bir bağlamda irdeleme konusu yaparken; kültürel kodlardaki ayrımları değil, aynılıklara vurgu yapan 'özcü' bir dünya görüşünün de ipuçlarını vermektedir. Ancak söz konusu bakış, fiziksel ve coğrafi farklı çevresel koşulların farklı mekansal biçimleniş serbestilerini tanıırken, modernizmin evrensel anlamda tektipleştirici ifadesine de açık biçimde karşı çıkar. Jungçu yaklaşımı eksen edinen bu bakış açısının, kitabın girişinde de belirtildiği üzere temel savı şu şekilde özetlenebilir: Kentler ussal (rasyonel) bilincin birer ürünü olarak algılansa da asıl olarak usdışı/irrasyonel³ bilinçaltının ürünüdür. Kolektif bilinçaltı olarak adlandırılan bu bilinç (alt) düzeyi, sokağı belirli bir toplumsal anlam barındıran sembolizmin simgesi olarak somutlaştırmakta ve mekansallaştır-

maktadır. Her ne kadar farklı yapılandırmalara (konfigürasyon) sahip olsa da, farklı kültürlerin ürettikleri farklı sokak örüntüleri aynı ve kuşaklar boyu değişmeyen simgesel kodlara sahiptir. Bu nedenle, sokağı anlamak ve onun dönüşümünü yorumlamak, sokağın anlamlı simgeselliğini ve onu oluşturan kolektif kodların çözümlenmesi ile olanaklı olur. Nitekim, modernitenin ve modern şehirciliğin neden olduğu yabancılaş(tır)ma gerçeğinin tam olarak anlaşılması buna bağlıdır. Modern şehircilik, bilinç ve bilinçaltı arasındaki kopuşu nedenlediği oranda sokağı ve sokağı oluşturan temel unsurları ortadan kaldırmıştır. Bunu tam tersinden okumak da olanaklıdır.

Bu çerçevede, Barlas'ın kitabıyla ortaya koyduğu ideolojik konumlanmış, Aydınlanma ile başlayan uygarlığın uzun ve akılcı felsefi yolculuğu ve bu süreçte elde ettiği sanısını okuyucuda uyandırma da derinlemesine bir okuma, bu nitelikte bir değerlendirmeyi ortadan kaldırmakta. Nitekim modernizm ve onun akılcı dünya görüşüne yönelik köktenci bir eleştirinin mekan-politik doğrultusunun, düzen (*order*) ve denetim (*control*) yerine kendiliğindenlik ve karmaşa (kaos) doğru olması gerekirken; Barlas'ın işaret ettiği duruş, yine düzeni ve bir üst kurguyu esas almakta. Bu yönüyle kitap, bir anlamda modernin modernin kendi sınırları içinde kalarak eleştiriye tabi tutmakta ve onu yeniden üretmeyi salık vermektedir. Kitabın giriş bölümünde de belirtildiği gibi esas eleştiri vurgusu, modernizmin düzeni temel alan düşünce yapısı değil; modern çağın egemen düzen anlayışı, açıklaması ve uygulaması.

Şu ana kadar yapmış olduğumuz kavramsal tanım, okuyucuda kitabın gizemci (*mistisist*) bir yorum biçimine sahip olduğu sanısını uyandırabilir. Bu nitelikte bir değerlendirme olasılığını fark etmiş olacak ki yazar, kitabın önsözünde bütünsel bir olgu olarak kolektif yaşamın ve varlığın anlamı üzerine düşünmenin kategorik olarak gizemci bir bakış olarak tanımlanamayacağını; tersine çalışmanın insan davranışının mekanı üreten

¹ Yazar bu noktada Türkçe'de karşılıklı olarak kullanılan simge (sign) ve sembol (symbol) arasındaki ayrıma net bir vurgu yapmakta. Buna göre simge, sembolik olanın elle tutulur ve çözümlene konusu olan somut türüdür. Sürecin nihai olarak vardığı nokta ise bir yapı(t)ın ilk örneği anlamındaki 'arketip'lerdir.

² 1875-1961 yılları arasında yaşamış, Freud'un öğrencisi olarak ona alternatif bilinç/bilinçaltı kuramını formüle etmiş İsviçreli psikiyatrist.

³ Kitapta ve metnimizde 'usdışı/akıldışı/irrasyonel' kavramı olumsuzluk içermeyen yansız bir anlamda kullanılmaktadır.

ritüelistik içeriğini ortaya koyarken 'karşı-mistikleştirici' bir çabası olduğunu vurgulamaktadır. Yazarın kentsel mekanla ilintili olarak düşünsel konumlanışını tanımlama ve yorumlamayı bu noktada kitabın okuyucusuna bırakırken, kitabın alt başlıklarındaki temel açıklamalara değinmekte yarar var.

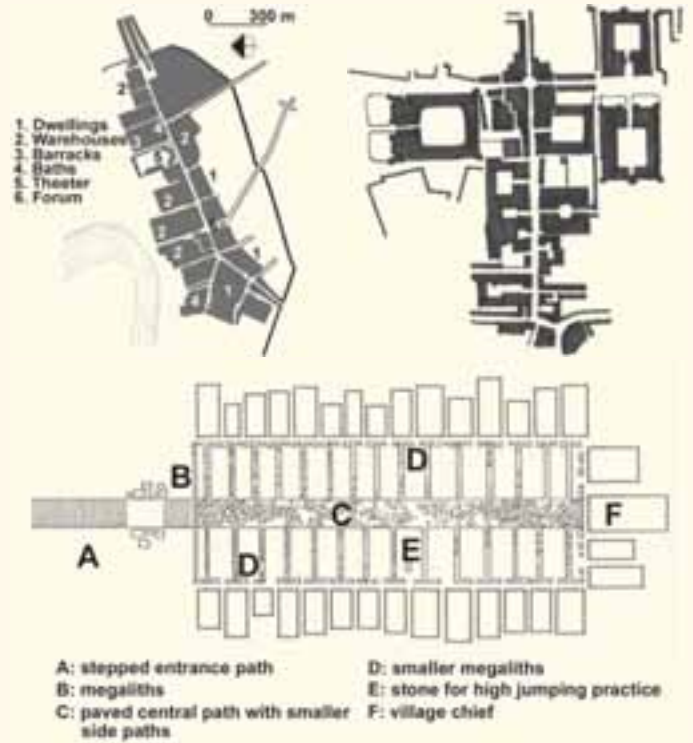
Kitabın ilk bölümü, çevresel algı ve biliş süreçlerini konu alan 'ekolojik yaklaşım'ı açıklamakta ve sonraki açıklama metinlerine bir altyapı sunmakta. İlk olarak Maslow'un (1943) güvenlikten sembolleştirmeye varan insan gereksinimleri ve güdülenmelerini (*motivation*) açıklayan şeması ve farklı okulların algı (*perception*), biliş (*cognition*) ve etkilenme (*affect*) yorumlarına referans verilirken; sokak çözümlemesine esas olacak mekanda kamusal/özel alan ve erk alanı oluşumu ile sınır ilişkileri tanımlanmaktadır. Algı süreçlerini konu edinen giriş sonrasında Jung'un kolektif bilinçaltı tanımı, simge biçimlendirme (*symbol formation*), arketip ve kolektif anlam inşa etme süreçleri ile açıklanmakta. Bu noktada, toplumsal ritüelin üretimi arketip simge niteliğindeki mandalalar ve onların farklı -ama benzer- antik yorumlarına gönderme yapılmakta. Buna göre benzer mekansal yapılanmaların temelde aynı simgesel anlamı barındırdığı; aynı temel gereksinimler şemasından beslendiği ve kolektif biçimde üretilen ve sahiplenilen bu anlamın insan psikolojisi için vazgeçilmez olan toplumsallaşma sürecine zemin oluşturduğu savlanmakta. Bu çerçevede 'anlam', salt simgesel değil, işlevsel bir içeriğe de sahiptir ve sokak bu işlevselliğe yanıt veren kentsel mekandır.

Sokak: *Anlamın varolduğu yer*

Çalışmanın odağını oluşturan sokak konusu, bir önceki bölümünde sunulan kavramsal çerçeveyi somutlaştırır nitelikte yirmiyi aşkın plan şeması ve açıklaması ile irdelenmekte. Yerleşimler tarihi yazınında yer alan birçok anan kaynağa referansla arkeolojik ve antropolojik araştırma ve mimari bulguların incelenmesi ile geliştirilen bölümde yazı öncesi kabile toplulukları ya da karmaşık/gelişkin yerleşik kültürlerin ürettiği mekan örüntüleri ile bunlar arasındaki arketiplere dayalı evrensel benzerlikler üzerinde durulmakta. Karşılaştırmalı çalışmada yazar, farklı fiziksel biçimlenişlerin arkasındaki imgesel benzerlikler ortaya konmakta. Bu benzerlikler, bir anlamda

Resim 1: Farklı türler arasındaki uyum denge ve kozmik düzeni simgeleyen Mandala. (Barlas, 2005: 43; Jung, 1964)

Resim 2: Benzer yapılanma ilkelerine sahip sokak örüntüleri: Ostia (İtalya), Buhara ve Bawamatauo Köyü (Endonezya). (Kaynak: Barlas, 2005: 62, 63; Moholy-Nagy, 1969; Fraser, 1968)

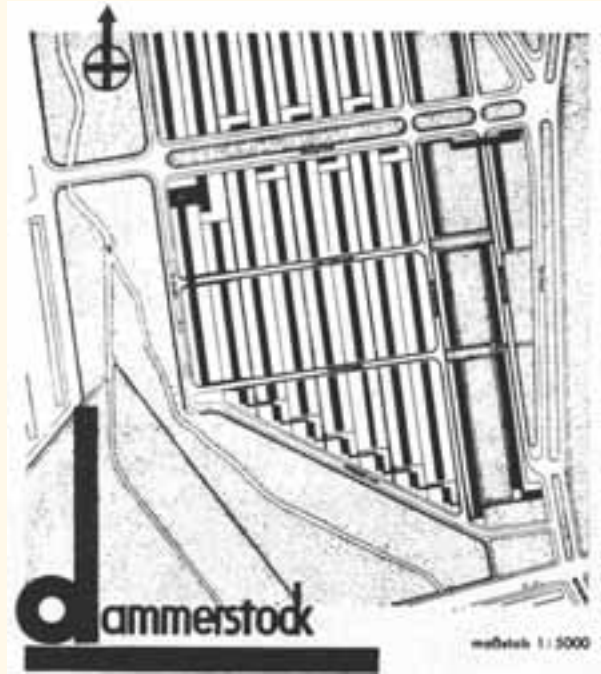
sokağı oluşturan evrensel tasarım kurgusunun birer bileşeni ve ilkeleri olmakta. Bu anlamda, sokağın kolektif anlamı törensel ritüeller ve ona olanak tanıyan doğrusal süreklilik ve geçiş (*passage*) olarak karşımıza çıkmakta. Sokağı tanımlayan tüm çevresel elemanlar bu sürekliliği ve süreklilik içi ritmik farklılaşmaları tanımlar biçimde kurgulanmakta.

Bu çözümleme ışığında yazar her ne kadar ideal bir sokak biçimi/biçimlenişi tanımlamasa da genel geçer bir sokak tanımına varmakta. Bu tanımda dikkati çeken ilk unsur, sokağın genel kabul gördüğü biçimiyle iki boyutlu değil, üç boyutlu algılanabilir hacimselliğe sahip bir mekan olduğudur. Buna göre sokak, salt yüzeyi ile değil onu oluşturan çevre kitleleri ve bunlara erişimi denetleyen ara mekanlar (*intermediary space*) ile değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmede sokak, kategorik olarak bir akış/geçiş mekanı değil odaksal, giriş ve çıkışı ile sınırlandırılmış bir mekandır. Kendi içinde bölütlere (segmentlere) sahip olduğundan ritmik yinelemeler önerir; bu nedenle sokağı deneyimlemek ritualistik bir içeriğe sahiptir. Bu unsurlar, sokağın arketiplerden türeyen kavramsal özellikleri olduğundan değişmez nitelikleri iken; bunları sağlamayan her fiziksel biçimleniş sokağın sahip olduğu kolektif anlamdan yoksun olacaktır.

Yazar, bu noktada özellikle yüz yüze ilişkinin/ etkileşimin önemine ve sokağın doğrudan iletişimin ara yüzü olarak kritik araçsallığına vurgu yapmaktadır. Bu vurguda yer alan asal niteliklerden bir diğeri yaya hareketine olanak tanıyan sokağa serbest erişimdir. Sokakta yaya erişimini kısıtlayan her türlü fiziksel dönüşüm onun kavramsal özünü zedeler ve evrensel anlamını ortadan kaldırır. Özel ve kamusal arasındaki alansal denetimi sağlayan sağlayan ve ara mekan olarak ön ve arka bahçe, avlu, arkad ve portikolar sokağın temel fiziksel yapı elemanlarıdır. Sokağı çok-işlevli yapısı onun kullanımsal anlamda özniteliğidir.

Modernin sokağı dönüştürücü etkisi

Kitabın eleştirel bakışını oluşturan üçüncü bölümü ise modern şehircilik ve onun sokağı dönüştüren etkisini konu edinmekte. Sokağın evrensel değişmeyen anlamını ortadan kaldıran [geçtiğimiz yüzyıl başında başlayan ve ikinci yarısında hız kazanan] söz konusu dönüşümün üç temel dinamiği olarak; arazi spekülasyonu, otomobil trafiği ve modern şehircilik hareketi gösterilmektedir. Özellikle Amerikan kentleri ve kentleşme pratiğinden örneklerle, dikey gelişme ve kentsel yoğunlaştırma süreci sonunda sokağı tanımlayan ara geçiş mekanlarını ve sokaktaki harekete süreklilik kazandıran alansal denetimi yok eden spekülatif hareketlerin modern kentteki

PLANLAMA 2006/2

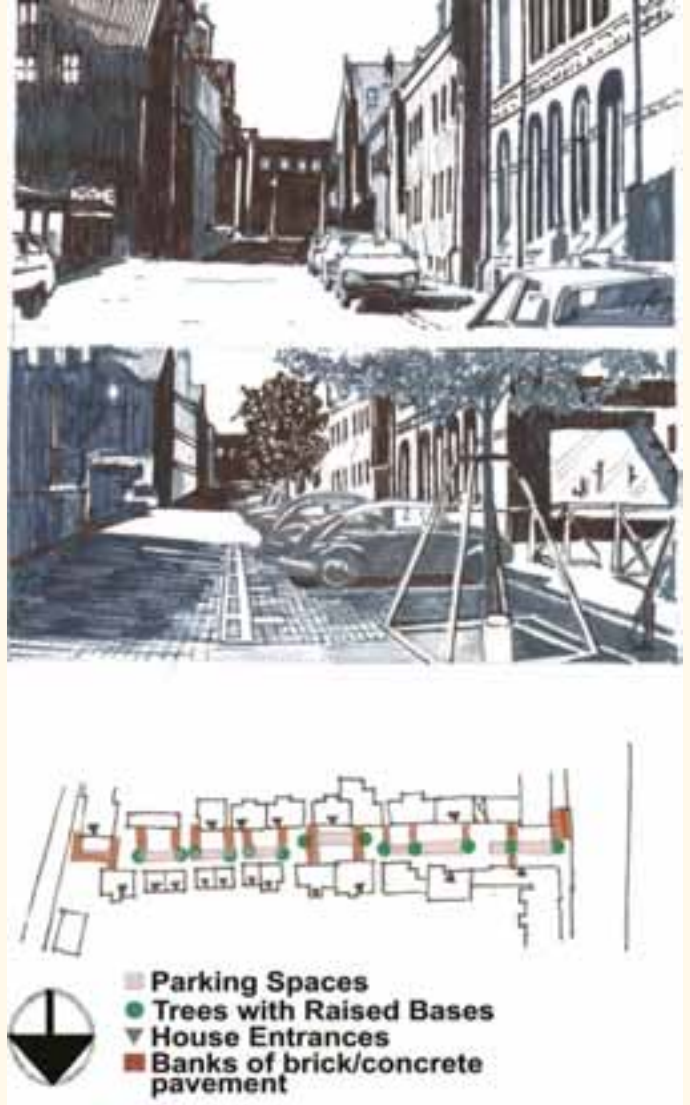
Resim 3: Modern sokak(!): Işıyan Kent-Le Corbusier_1933- ve Damerstock Siedlung_Almanya-W. Gropius_1927-28- (Kaynak: Barlas, 2005: 126, 127; <http://parole.aporee.org> ve Benevolo, 1977)

toplumsal bunalım koşulunun da öncelikli nedeni olduğu vurgulanmakta.

Otomobilin kitlesel üretimle yaygınlık kazanması ve kent mekanında baskın unsur durumuna gelmesi ise sokağın trafik akışını hızlandıran doğrusallığı güçlendirirken; diğer bir özneliliği olan odaksallığını –yaya kullanımı ve erişimini engeller biçimde- ortadan kaldırmıştır. Teknolojik ve ekonomik gelişime paralel olarak gerçekleşen tüm bu nesnel dönüşüm sürecine ek olarak modern şehircilik hareketi sokakta yaşanan anlam kaybını nedenleyen bir diğer öğedir. Özellikle modernist şehirciliğin anayasası niteliğindeki 1933 Atina Sözleşmesi metninin yeniden okumaya tabii tutan yazar, modern mimarlık ve şehirciliğin sokağa bakışını deşifre etmekte. Le Corbusier ve W. Gropius gibi ustaların planlarına da değinerek somutlaştıran bu ideolojik perspektifin sokağa yönelik tepkiselliğinin, onun endüstri devrimi sonrası yaşanan kentsel bunalımın sorumlu mekanı olarak görmesinden kaynaklandığına vurgu yapılmakta. Bunun sonucu, yapıyı açık alanda daha fazla hava ve gün ışığı adına ayrıştırmaya yönelik tasarım stratejisi sokağın olmazsa olmazı olan cephe sürekliliği ve duyumsanabilir hacim ilkesini büyük ölçüde zedelemiştir. Ara mekanlar elenirken yaya dolaşımı araçtan yalıtılarak konut ya da park alanı için ‘iz’lere hapsedilmiştir.

Sokağa dönüş; ama nasıl?....

Modern şehircilik eleştirisinin ortaya çıktığı 1960’lardan bu yana sokak yerine taşıt yolunun egemenliğine kuşkuyla yaklaşılmış ve birçok dünya kentinde taşıtı ikincil kılan kentsel planlama ve tasarım uygulamaları ortaya konmuştur. Kitapta bu girişimlere ilk örnek Kopenhag deneyimi özelinde merkez yayalaştırma projeleri gösterilmektedir. Yayayı yeniden davet eden sokak dönüşümü olmakla birlikte yazar, yayalaştırma uygulamalarının tek başına sokağa dönüş sürecini gerçekleştiremeyeceğini belirtmektedir. Bunun öncelikli nedeni, kentin sınırlı bir parçasında uygulanabilirliğidir. Bu noktada Barlas’ın dikkatini çektiği tasarım uygulaması ise konut sokağı anlamındaki ‘woonerf’dir. İlk olarak 1970’lerin başında Hollanda’da uygulanan ve Avrupa’da yaygınlık kazanan *woonerf*, araç trafiğinin karşısına tek başına yayayı koymak yerine, ikisinin birlikteliğinin olanaklılığı üzerine başarılı bir uygulama denemesidir.

Resim 4: Sokak dönüşümüne başarılı bir örnek: Ahberg Sokağı, Hannover, Almanya -1968-69- (Kaynak: Barlas: 2005: 142; Eubank-Ahrens, 1991)

Bu aşamada kitap, gelecek sokak kurgusunun ipuçlarının neler olabileceği –ya da olması gerektiği- üzerine düşünce geliştirerek son buluyor. Kitabın bu bölümünde Barlas, tasarımcıların sokağın evrensel biçimi üzerine değil, farklı bağlamlarda biçimsel değişime uğrayabilecek evrensel içeriği üzerine yoğunlaşmaları gerektiğini belirtiyor ve sokağın değişmez beş temel niteliğini bir kez daha anımsatıyor: *Başlangıç, bitiş, odaksallık, doğrusallık ve mekansal elemanların kademeleri arasındaki ilişkisellik.*

‘Modern zamanlar’da kolektif bilinçaltımızın çağırıldığı ritm ve ritüellerin –bu kez seküler bağ-

PLANLAMA
2006/2

lamda- olanak tanıyacak öncelikli mekanın sokak olduğu önkabulü ile yaşanan toplumsal çözülme ve ayrışmanın çözümünün de toplumsallaşma pratiğinin sahnesi olabilecek sokağın yeniden inşası olarak görülmektedir. Buna yönelik tasarım kılavuzunun temel ilkeleri ise yine *düzen, ritim ve duyumsanabilir hacim* 'dir.

Yalnızca sokak değil, her türlü mekan tipi tasarımı için geçerli olması gereken temel tasarım ilkelerini sokak üzerinde yeniden güncelleyen Barlas, sokak tasarımının temel unsurunu sokakta bölüntüler ve nişler yaratarak sokak boyu ritmik sürekliliğin sağlanması olarak göstermekte. Bölüntüler yer yer çekme mesafesi, kat yükseklikleri ve cephe kompozisyonu değişimi ya da işlevsel farklılaşmalarla salt sokak boyunca değil; farklı sokakları bütünleştiren -köşebaşları gibi- giriş ve çıkış tanımları ile de sürekliliği bir üst ölçeğe taşımaktadır. Bu çerçevede yazar, yapı adası ve taşıt yolunu esas alan imar planlama anlayışımıza da eleştiri getirirken; ada içi tasarımın önemini teslim etmekle birlikte asıl olanın adaların oluşturduğu sokağı tanımlamak ve tasarlamak olduğunun altını çizmektedir.

Sonuç yerine..

Barlas'ın kitabının son bölümünde tasarımın epistemolojisi üzerine getirdiği öneri ile yazımızı sonlandırılm. Öneri, sokağın kavramsal özelliklerine referansla anlam bulmakta: "*Tasarımcılar sıfatlarla düşünmeyi ve isimlerle hareket etmeyi öğrenmelidirler. İsimler, sorunlara bağlama özel yanıtlar sunarken; problem tanımları sıfatlar aracılığıyla yapılmalıdır.. Sıfatlar, daha geniş ve kapsamlı bir tanıma öncülük edecektir. Her kentsel bileşen biçimde çözümlenebilir*" (Barlas, 2005: 152).

Aşık Veysel'den Baudelaire'ye; Hawking'den Talking Heads'e birçok farklı düşünce ve ezgiyle karşılaşacağınız bu kitabı okuduktan sonra yaşadığımız sokağa farklı bir gözle bakabilirsiniz. Tabi çevre yolundan kentinize girip, kapasitesi artırılmış ana arterden bulunduğunuz semte; hızlandırılmış toplayıcı yoldan ve köşedeki parkı 'yemiş' katlı kavşaktan da mahallenize girdikten sonra hala içinde yaşanabilecek bir sokak bulabilen şanslı kentlilerdenseniz...